

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

1.7.22

۸۷/۱/۱۰۵۶۴۷  
۸۷/۱۷۲۹



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری  
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پژوهشکده تاریخ  
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد  
رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی  
کنیزان در ایران از طاهریان تا مغول

استاد راهنما  
دکتر هادی عالم زاده

استاد مشاور  
دکتر پروین ترکمنی آذر

پژوهشگر

فریبا کاظم نیا

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۵

دی ماه ۱۳۸۷

کتابخانه اساتید بزرگ  
شعبه اساتید بزرگ

۱۰۷۰۶۷



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری  
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
مدیریت تحصیلات تکمیلی

هیأت داوران در تاریخ ۱۳۸۷/۱۰/۲۳

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ « خانم فریبا کاظم نیا »

تحت عنوان

« کنیزان در ایران از طاهریان تا مغول »

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا

امضا

امضا

۱. استاد راهنمای پایان نامه، جناب آقای دکتر عالم زاده با مرتبه علمی استاد

۲. استاد مشاور پایان نامه، سرکار خانم دکتر ترکمنی آذر با مرتبه علمی استادیار

۳. استاد داور داخل گروه، جناب آقای دکتر مفتخری با مرتبه علمی دانشیار

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت

تحصیلات تکمیلی

تقدیم به:

مادر مهربانم خانم زهرا ذاکری

و

روان پاک پدرم، مرحوم اکبر کاظم نیا؛

باشد که در نظرگاه بلندشان مقبول افتد.

نگارنده در این پژوهش مرهون زحمات و راهنمایی های بی دریغ استاد ارجمند جناب آقای دکتر سیدهادی عالم زاده است، بی گمان این تحقیق بی راهنمایی های ارزنده ایشان پایان نمی یافت. نیز تلاش های استاد ارجمند سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر که مشاورت این رساله را پذیرفتند به ویژه شکیبایی ایشان در شنیدن نظرات نگارنده و راهنمایی های ارزشمندشان در این باره ستودنی است. همچنین داوری عالمانه و مدققانه استاد گرامی جناب آقای دکتر حسین مفتخری بر این پژوهش مایه سپاس و امتنان فراوان است. نیز بر خود لازم می داند که از محضر استاد بزرگوار جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر که از همان آغازین ماههای تحصیل نگارنده در این مرکز موضوع کنیزان را قابل بحث تشخیص دادند و تشویق فرمودند، قدردانی کند. افزون بر این خود را قدرشناس تمام اساتید بزرگواری می داند که از محضرشان درس ها و نکته ها آموخته است.

همچنین نگارنده تشکرات صمیمانه و سپاس فروتنانه خود را تقدیم می دارد به: دوست و همکار گرامی جناب آقای مهندس سیدعلیرضا حسینی که با تدوین برنامه فیش برداری آسان در انتظام بخشیدن به فیش های پژوهش حاضر یاری رساندند، استاد گرانمایه جناب آقای دکتر سیدحسین میرجلیلی که با در اختیار گذاشتن مقالاتی پیرامون نهادگرایی در اقتصاد، راهنمایی های ارزنده ای فرمودند، استاد گرامی جناب آقای دکتر ضیایی استاد فقه شافعی دانشکده الهیات دانشگاه تهران، که درباره بهره گیری از منابع فقهی نکاتی را یادآوری کردند؛ اسطوره پژوه و استاد بزرگوار جناب آقای جلال ستاری که درباره رمز گشایی از داستان های هزار و یک شب نکات حائز اهمیتی را یادآور شدند، دوست عزیز سرکار خانم دکتر فرزانه گشتاسب که در معرفی کتاب ارزنده روایات داراب هرمزدیار و فهم کلمات و اصطلاحات تخصصی آن، یاری کردند، دوست گرامی جناب آقای مهدی مقدم نوین که با قبول زحمت بخش های مورد نیاز از کتاب ارزنده اخبار النساء فی کتاب الاغانی را ترجمه کردند، بانوان محترم کتابخانه به ویژه سرکار خانم ها طویه کسایی، مهنانصیر و شهلاحقانی که دستیابی به منابع و کتب را ممکن ساختند و دوست بسیار عزیزم سرکار خانم زهره عزیزی و همسرشان آقای امیر میرحسینی که در ترجمه متون فقهی همراهی کردند و از تمام عزیزان و دوستانی که صمیمانه همراه بودند.

در پایان بر خود لازم می دانم همراهی و درک خواهرانم (مریم و لیلا) و برادرانم (عباس و محمد) که در طی این سه سال همدلانه و مهربانانه در کنارم بودند، سپاس گویم.

## فهرست مطالب

۱	■ چکیده
۳	■ کلیات و مبانی تحقیق
۴	درآمد
۶	مبانی تحقیق
۶	بیان مساله و سوالات پژوهشی
۶	فرضیات
۷	روش تحقیق
۷	قلمرو تحقیق
۷	ضرورت انجام تحقیق
۸	چارچوب نظری
۱۴	پیشینه تحقیق
۲۱	تعریف مفاهیم
۲۵	کنیز و واژه های مترادف
۳۳	نقد منابع
۳۳	تاریخی
۳۴	جغرافیا و سفرنامه ها
۳۶	تراجم و رجال
۳۷	اخلاقی - تعلیمی
۳۸	فقهی

۳۸	حکایات و داستان ها
۴۸	■ پیشینه تاریخی
۴۹	درآمد
۵۰	وضع کنیزان در ایران
۵۰	دوره ساسانی
۶۲	دو قرن نخست اسلامی
۶۸	وضع کنیزان در میان اعراب
۶۸	دوره جاهلی
۷۲	دو قرن نخست اسلامی
۸۸	وضع کنیزان در میان ترکان
۹۱	■ فصل نخست: کنیزان به مثابه کالا
۹۲	درآمد
۹۳	راه های تحصیل کنیزان
۹۳	جنگ
۹۴	غزا - جنگ های مرزی
۱۰۱	جنگ های داخلی
۱۰۶	غارت
۱۰۷	دزدی و راهزنی
۱۰۹	اسارت اعضای خانواده مغضوبان

۱۱۰	اسارت دختران به ازاء مالیات
۱۱۱	فروش فرزندان
۱۱۲	پراکندگی قومی
۱۱۷	کنیزان از مبدأ تا مقصد
۱۱۷	مبادی ورودی کنیزان
۱۲۱	مقاصد فروش کنیزان
۱۲۲	خرید و فروش، قیمت و مالیات
۱۲۲	نهاد خانواده
۱۳۲	نهاد قدرت
۱۳۹	نهاد سرمایه
۱۴۲	جمع بندی
۱۴۵	■ فصل دوم: کنیزان و گروه های اجتماعی
۱۴۶	درآمد
۱۴۷	آموزش کنیزان
۱۵۱	پیشه های کنیزان
۱۵۲	پیشه های خانگی
۱۵۳	خدمتکاری
۱۵۴	آشپزی
۱۵۵	دایگی
۱۵۶	مشاطگی



۱۵۷	پیشه های بزمی
۱۶۲	پیشه های پراکنده
۱۶۳	کنیزان و گروه های اجتماعی
۱۶۴	گروه های شهری
۱۶۵	گروه های حاکمه
۱۶۸	گروه های اقتصادی
۱۷۳	گروه های روستایی
۱۷۴	رفتار مالکانه
۱۷۶	بنده را نام خویشتن نبود
۱۸۱	توصیه های اخلاقی در رفتار با بردگان
۱۸۵	خشم و تنبیه
۱۸۶	کنیز وسیله ای برای کامجویی
۱۹۰	به فحشا و ادا داشتن کنیزان
۱۹۹	جایگاه کنیزان در خانواده
۲۰۲	موقعیت فرزند کنیزان ام ولد
۲۰۴	کنیزان از منظر اجتماع
۲۰۵	جمع بندی
۲۰۸	■ فصل سوم: کنیزان، نگاهی از درون
۲۰۹	درآمد
۲۰۹	شخصیت کنیزان
۲۱۰	حقوقی

۲۱۳	حقیقی
۲۱۷	اجتماعی
۲۲۰	حدود اختیارات
۲۲۲	پوشش و آرایش
۲۲۳	ازدواج
۲۲۵	آزادی
۲۳۰	استقلال مالی
۲۳۲	باورها
۲۳۴	جمع بندی
۲۳۶	■ سخن آخر
۲۳۹	■ ضمایم
۲۴۰	ضمیمه ۱
۲۴۱	ضمیمه ۲
۲۴۲	ضمیمه ۳
۲۴۳	■ کتابنامه

## چکیده

پژوهش حاضر در نظر دارد با بررسی وضع کنیزان به عنوان کالایی مورد مبادله، رابطه کنیزان و گروه های اجتماعی بهره مند از خدمات آنان، شناخت نیازمندی هایی که کنیزان بدانها پاسخ می گفتند، آموزش و پیشه های کنیزان و نیز علل استمرار انقیاد آنان، به این مسئله پاسخ گوید که جامعه ایران در دوره طاهریان تا مغول از چه ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برخوردار بود. نیز در این نوشتار سعی بر آن است که با محوریت بخشیدن به فرودست ترین گروه اجتماعی - بردگان - از منظری دیگر به تاریخ ایران نگرسته و قابلیت های پژوهشی توجه به گروه های فرودست اجتماعی در مطالعات و تحقیقات تاریخی بازنمایانده شود. تحقیق حاضر مبتنی بر مطالعه کتابخانه ای منابع و متون تاریخی، ادبی، فقهی و قصص و گردآوری اطلاعات موردنظر از این منابع و بررسی و تحلیل این داده ها است. نیز ارتباط تنگاتنگ موضوع حاضر با مباحث اقتصادی و جامعه شناختی بهره گیری از نظریات این دو رشته همجوار را الزامی می نماید؛ لذا در این رساله از دو نظریه نهادگرایی در اقتصاد و کنش اجتماعی پارسونز به عنوان چارچوب تحلیلی برای مباحث اقتصادی و گروه های اجتماعی مدد گرفته شده است. نتایج به دست آمده از این پژوهش گویای آن است که ناامنی اجتماعی که به صورت جنگ ها اعم از داخلی و برون مرزی، دزدی و راهزنی، غارت، ربودن زنان و کودکان و مصادره اموال شورشیان و مغضوبان رخ می نمود از راه های متعارف تامین کنیزان در این دوره بود، علاوه بر این میان ساختار جوامع و خط سیر بردگان رابطه معنا داری وجود داشت، جوامعی که ساختار ابتدایی تر داشتند - ترک، روس، اسلاو، خزر، قبایل سیاه آفریقا و هندو- به جوامع و مناطقی که از ساختارهای پیچیده تر اجتماعی بهره مند بودند، برده می دادند. خرید و فروش کنیزان و انگیزه های بهره گیری از خدمات آنان در این دوره، از آداب و رسوم برخاسته از فرهنگ درونی شده در جامعه و در شخصیت افراد و گروه های بهره مند از خدمات کنیزان نشأت می گرفت، و براساس الگوی بهره کنشی اقتصادی، سیاسی و لذت جویانه و مبتنی بر ساختارهای فرهنگی و هنجارهای پذیرفته شده در جامعه بود. کنیزان به نیازهای متعددی در جامعه پاسخ می گفتند که شامل نیازهای تولید مثلی، خدماتی، بزمی، اقتصادی در دو سطح خرد و کلان، سیاسی - توطئه گرانه و کاملاً ابزاری - جنسی در قالب روسپیان رسمی و شهری می شد. نیز میان گروه های مختلف شهری و پیشه های کنیزان رابطه ای تنگاتنگ از بهره کنشی و بهره دهی وجود داشت، متنوع ترین شکل بهره کنشی از کنیزان در اشکال تفریحی - رامشگری، خدمتکاری، ندیمی و هم بستری به گروه های حاکمه و بخش متمکن گروه اقتصادی اختصاص داشت، ولی دیگر گروه های اجتماعی به ویژه گروه های میانه حال از کنیزان جز در موارد خدمتکاری و معیشتی بهره نمی بردند. استمرار بردگی در کنیزان فرآیندی دو سویه و حاصل خواست و اراده گروه های بهره مند از بردگی در نهادینه کردن انقیاد در کنیزان از طریق

تدوین احکام حامی برده داری، نادیده گرفتن شأن انسانی کنیز، بهره‌وری از کنیز بدون در نظر گرفتن نیازهای انسانی و تن‌سپاری کنیزان بدین شیوه‌ها بود. باورهای خرافی و تقدیرگرایانه در کنیزان که در نتیجه همسویی با جامعه و نیز محرومیت از هر گونه آموزش در آنان ایجاد می‌شد، سهم قابل توجهی در پذیرش و استمرار انقیاد در کنیزان داشت.

**واژه‌های کلیدی: بردگی، برده، کنیز، سرتیغ، جاریه، روسپی، تاریخ ایران، تاریخ اجتماعی.**

# کلیات و مبانی

## درآمد

هر جامعه ای از لایه های مختلف، گروه ها و نهادهای اجتماعی متعددی تشکیل شده است، آدمی برای انتظام بخشیدن به زندگی اجتماعی خود، جنبه هایی از زندگی اجتماعی را که ناظر بر امور مهم و مشترکی بودند و کارکرد مشابهی داشتند، در قالب نهادهای اجتماعی مانند نهاد خانواده، نهاد تعلیم و تربیت، نهاد ازدواج و نهاد برده داری و ... سازمان داد. در کنار این نهادها، گروه های اجتماعی نظیر بازرگانان، پیشه وران، سپاهیان، دبیران و دیوانسالاران، کارگران، کشاورزان و بردگان ... نیز برخوردار از ویژگی هایی که آنان را از دیگر گروه ها و طبقات اجتماعی متمایز می کرد، لایه بندی جامعه را کامل کردند. نهاد برده داری در جوامعی شکل گرفت که اساس آن بر نابرابری طبقاتی و مبتنی بر برتری نژادی یا برتری یک یا چند گروه اجتماعی بود. این نهاد در عین درآمیختگی با زندگی مردم، با نهادهای دیگر ارتباطی تنگاتنگ می یافت. نهاد قدرت، سرمایه، خانواده، نهادهای اقتصادی و تولیدی و در نهایت نهاد دین در ایجاد، حمایت و استمرار نهاد برده داری موثر بودند. نهاد قدرت با افروختن آتش جنگ و تامین اسرای جنگی و نهاد سرمایه با تجارت برده و خرید و فروش آنان، و نهادهای اقتصادی با به کارگیری بندگان/ بردگان در کارهای تولیدی یا اقتصادی نظیر کشاورزی، صنعت، پیشه وری، تجارت و امثالهم در بهره وری بیشتر و نهاد دین نیز با وضع قوانینی که به این روند سامان بخشید، در استمرار نهاد برده داری نقش بسزایی داشتند. از این رو است که نهاد برده داری را در تمام جوامع بشری از بدوی و متمدن می

توان یافت و این نهاد از چنان سابقه دیرینه ای در جامعه انسانی برخوردار است که آغاز آن را با شکل گیری خانواده پدر سالار همزمان دانسته اند.

ایران پیش و پس از اسلام نیز از این قاعده مستثنی نبوده است و بندگان/ بردگان در مشاغل و پیشه های مختلف مورد بهره کشی قرار می گرفتند. موضوع بندگان/ بردگان از آنجا اهمیت می یابد که در پژوهش های تاریخی کمتر به این گروه اجتماعی، خارج از مناسبات قدرت نگریسته شده است و همواره غلامان سپاهی مورد توجه و اشاره قرار گرفته اند و از آنجا که کنیزان سهم آشکاری در قدرت نداشتند، در پژوهش های تاریخی که رویکرد اساسی آنها بررسی مناسبات قدرت و روابط بین حکومت های همجوار است، به فراموشی سپرده شده اند. حال آنکه در متون تاریخی، بندگان/ بردگان و کنیزان را در تمامی عرصه ها از سیاسی و اقتصادی تا فرهنگی و اجتماعی می توان یافت. آنان بخشی از مالیات یا هدایای ارسالی حکومت های طاهریان، صفاریان، سامانیان و غزنویان به دربار خلفای عباسی بودند، و به مثابه هدایای قیمتی به صاحبان قدرت یا در میان مردم عادی پیشکش و مبادله می شدند، در زندگی روزمره گروه های مختلف اجتماع مورد بهره کشی قرار می گرفتند، در شمار اقلام مهریه/ جهیزیه نوعروسان در می آمدند یا فرزندان خانواده ها اعم از دختر و پسر به ازاء خراج و مالیات معوقه پدرانشان به بردگی گرفته می شدند که این دو نوع اخیر تا دوره های متاخر و حتی تا آستانه جنبش مشروطه نیز ادامه یافته است،<sup>۱</sup> که حاکی از استمرار انقیاد زنان، خرید و فروش آنان و در مجموع پایداری نهاد بردگی در ایران است. همین پایداری و استمرار نهاد بردگی در ایران، انگیزه ای برای پژوهشی

<sup>۱</sup> در اسناد حقوقی دوره ناصری و در کتاب در محضر شیخ فضل الله نوری<sup>۱</sup> از بیست و پنج سند ازدواجی که در خلال سال های ۱۲۰۳-۶ قمری تنظیم شده، در سه سند بخشی از مهریه که به زوج تسلیم شده است به خرید "یک نفر جاریه" به مبلغ پنجاه تومان (اسناد شماره ۶۷۶،۶۵۵،۴۸۱) و در سندی دیگر به تاریخ شعبان ۱۲۰۵ ق سهمی از صدق به مبلغ هفتاد تومان به خرید "غلام و جاریه" اختصاص داده شده است. (سند شماره ۸۵۵) همچنین در سال ۱۳۱۵ ق و در طی حکومت آصف الدوله بر کرمان، مردم به ناچار و در عوض مالیات، دختران خود را به یکی دو تومان فروختند و به آصف الدوله دادند. (سپهر، عبدالحسین خان؛ یادداشت های ملک المورخین و مرآت الوقایع مظفری؛ ویراستار عبدالحسین نوائی، تهران، زرین، ۱۳۶۸، نقل از بخش مرآت الوقایع، ص ۱۷۵؛ به نقل از نجم آبادی، نسیم؛ حکایت دختران قوچان؛ ص ۲۱) نیز در سال ۱۳۲۲ ق برخی ماموران مالیاتی خراسان، بنا به دستور آصف الدوله حاکم وقت آن ایالت مبنی بر دریافت مالیات از رعایای قوچان، خریدار دختران آنان شدند و هر یک را به جای دوازده من گندم حساب کردند و از پانزده تا سیچهل تومان به ترکمانان فروختند. (همان؛ ص ۲۸)

روشنند در این زمینه است تا در خلال بررسی وضع کنیزان در ایران و شناخت نهاد برده داری، شناخت کامل تری از تاریخ ایران فرادست آید. همچنین بررسی وضع کنیزان در تاریخ ایران رویکردی جدید در بررسی ها و پژوهش های تاریخی است و قابلیت و پتانسیل پژوهشی توجه به گروه های فرودست اجتماعی را آشکار می سازد.

## مبانی تحقیق

### بیان مساله و سوالات پژوهشی

از آنجا که کنیزان به عنوان کالا به فروش می رسیدند، با فعالیت های اقتصادی ارتباط می یافتند و به دلیل پیوندشان با گروه های اجتماعی، با آداب و رسوم اجتماعی و سنت های فرهنگی جامعه ارتباط تنگاتنگ داشتند. از این رو مسئله اساسی پژوهش حاضر این است که جامعه ای که کنیزان در آن به فروش می رسیدند از چه ساختار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برخوردار بوده است؟

سوالات اصلی این پژوهش که می تواند دستیابی به پاسخ مسئله فوق را ممکن می سازد اینها است:

۱. فراوانی کنیزان به عنوان کالا تابع چه عواملی بود؟
۲. نیازهای گروه های اجتماعی مختلف، چه نقشی در کاهش یا فراوانی کنیزان داشت و راههای تامین این نیازها چگونه بود؟
۳. چه عواملی سبب استمرار و تشدید بهره گیری از این گروه اجتماعی می شد؟

### فرضیات

۱. تحصیل کنیزان نتیجه جامعه نا امن است، چه در خارج مرزها و چه در درون آن؛ بنابراین فراوانی کنیزان تابعی از جنگ در مرزها و غارت و ناامنی اجتماعی در درون آن بود.
۲. کنیزان جزئی از زندگی شهری بودند و با افزایش شهر نشینی، گسترش شهرها و غلبه فرهنگ خوش باشی و عشرت طلبی، تقاضا برای تملک کنیزان به عنوان کالایی تفریحی



و جزء لاینفک مجالس بزم در میان گروه های برخوردار جامعه فزونی یافت؛ تجار و بازرگانان و یا صاحبان هنر با آموزش و پرورش کنیزان، در عرضه آنان و رونق بازار نقش داشتند. سایر گروه های شهری نیز از کنیزان برای استفاده در مشاغل گوناگون بهره می بردند.

۳. وابستگی مالی کنیزان به مالک، پیدایش و نهادینه شدن باورهای مبتنی بر قضا و قدر در میان کنیزان، افزایش نقش و وظایف کنیزان در بخش های اقتصادی و نیز تشدید بهره کشی از کنیزان در نتیجه مهاجرت گروه های قومی مختلف به ایران از دلایل استمرار بردگی در میان کنیزان است.

#### روش تحقیق

تحقیق حاضر مبتنی بر مطالعه کتابخانه ای منابع و متون تاریخی، ادبی، قصص و فقهی و گردآوری اطلاعات موردنظر از این منابع و بررسی و تحلیل این داده ها با بهره گیری از روش نهادگرایی در اقتصاد و کنش اجتماعی پارسونز است.

#### قلمرو تحقیق

پژوهش حاضر بررسی جایگاه و موقعیت اجتماعی زنانی است که در طی جنگ ها و غارت ها به اسارت درمی آمدند و در بازارهای بنده/ برده فروشان چون کالایی به فروش می رسیدند. قلمرو مکانی تحقیق مرزهای ایران (از فرات تا جیحون) و در دوره تاریخی که از به قدرت رسیدن طاهریان در خراسان به سال ۲۰۵ ق آغاز می شود و در سال ۶۲۸ ق با مرگ سلطان جلال الدین خوارزمشاه پایان می یابد.

#### ضرورت انجام تحقیق

بررسی وضع کنیزان در تاریخ ایران موضوعی است که اگر مغفول نمانده باشد، کمتر بدان پرداخته شده است و چنین به نظر می رسد که بررسی روابط میان بندگان/ بردگان و خاصه کنیزان با سایر گروه های اجتماعی از یک سو و پیشه های خاص آنان از سوی دیگر می تواند تصویر کامل تری از تاریخ ایران را

به نمایش گذارد. این موضوع از آنجا اهمیت می یابد که کنیزان را در تمام عرصه های زندگی اجتماعی دوره مورد بحث از بزم تا رزم می توان یافت، از این رو بررسی وضع این گروه اجتماعی می تواند به شناخت اجتماع آن دوره یاری رساند.

### چارچوب نظری

به منظور دوری گزیدن از نقل داده های تاریخی و توجه به تحلیل و تبیین داده های مآخوذ از منابع، در نظر است در مباحثی از پژوهش حاضر از چارچوب نظری سایر رشته های مجاور بهره گرفته شود. این امر از آنجا لازم می نماید که برخی مباحث و موضوعات شماری از قسمت های پژوهش حاضر منحصرأ تاریخی نیستند و تحلیل و بررسی موضوعات مطروحه در آنها با کمک نظریات سایر رشته های مرتبط امکان پذیر است. به عنوان نمونه "خرید و فروش، قیمت و مالیات" با طرح موضوعاتی از قبیل قوانین مالیاتی و خراج، قیمت ها و نحوه خرید و فروش کنیزان با قواعد تجارت و بازار و معادلات اقتصاد خرد و کلان جامعه مرتبط است و در نتیجه موضوعی تاریخی - اقتصادی است و بدون در نظر گرفتن الگوی نظری مناسب در علم اقتصاد و بدون بهره گیری از روش مطالعه میان رشته ای، به نقل داده هایی از قیمت کنیزان و نحوه خرید و فروش آنان تقلیل می یابد.

استفاده از روش اقتصاد کلاسیک یعنی ایجاد توازن در بازار از طریق تعادل در عرضه و تقاضا و پیامد آن منطقی شدن قیمت ها، در بررسی خرید و فروش کنیزان اشکالات و نارسایی هایی ایجاد می کند؛ نخست آن که در این روش، واحد سنجش و تحلیل فعالیت اقتصادی، فرد مصرف کننده یا واحد تجاری - بازرگانی است و نه جامعه ای که فرد و واحد تجاری هر دو از آن متاثرند،<sup>۱</sup> دو دیگر آنکه در این روش شرایط فرهنگی - اجتماعی جامعه و نیز نقش دولت ها در بازار مصرف کالا به کلی نادیده گرفته می شود و سوم آنکه فرض بر آن است که خرید کالاها از سوی مردم و گروه های اجتماعی، کاری کاملاً عقلانی و فایده گرایانه و خالی از تاثیرات فرهنگی - اجتماعی است.<sup>۲</sup> نیز در چارچوب تحلیلی این روش عناصر

۱. داگر، ویلیام: «تفاوت های روش شناختی میان اقتصاد نئوکلاسیک و اقتصاد نهادی» ترجمه سیدحسین میرجلیلی، دوفصلنامه نامه

علوم انسانی، ش ۱۰، تابستان و پاییز ۱۳۸۳، ص ۱۱.

۲. دادگر، یداذه: درآمدی بر روش شناسی علم اقتصاد؛ تهران، نشرنی، ۱۳۸۴، ص ۲۵۶.

تاریخی و اجتماعی نقشی ندارند<sup>۱</sup> و منحصراً قیمت کالا تنظیم کننده بازار و توجیه کننده خرید و فروش آن است. ولی از آنجا که کنیزان به رغم کالا بودن از سرشتی انسانی برخوردارند و با زندگی مردم و نیازهای فرهنگی، اجتماعی و معیشتی آنان همبستگی تنگاتنگ دارند، برای بررسی و تحلیل خرید و فروش کنیزان در دوره مورد بحث - طاهریان تا مغول - باید از روشی بهره برد که در عین توجه به ملاحظات فرهنگی و اجتماعی جامعه این دوره، زمینه های تاریخی را نیز در عرضه و تقاضای کنیزان در نظر گیرد. از این رو به نظر می رسد نظریه "اقتصاد نهادی" که شرایط فرهنگی - اجتماعی جامعه را در خلال بررسی وضعیت و رویکرد نهادها در خرید کالا - کنیزان - در نظر می گیرد و به پیشینه تاریخی جامعه مصرف کننده کالا - کنیزان - نیز توجه دارد کارآمدترین روش تحلیلی برای بحث حاضر است.<sup>۲</sup>

در تعریفی ساده از نهادگرایی می توان گفت: « نهادگرایی یک تجزیه و تحلیل اقتصادی است که نقش نهادهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را در تعیین وقایع اقتصادی مورد تاکید قرار می دهد.»<sup>۳</sup> در تحلیل این گروه از اقتصاددانان رفتار گروهی محور اصلی علم اقتصاد است نه قیمت؛<sup>۴</sup> نیز نهادگرایان در بررسی و تحلیل رفتار اقتصادی بیش و پیش از قواعد و قوانین بازار به مجموعه ای از روابط انسانی،<sup>۵</sup> ساختار نهادی یا هنجارها و قواعد مرسوم و عادات<sup>۶</sup> توجه دارند. « از نظر نهادگرایان طیف انتخاب هایی که در

۱. همانجا.

۲. نگارنده برای شناخت نظریات و روش های علم اقتصاد از کتب و مقالات زیر بهره گرفته است: دادگر، یدالله، درآمدی بر روش شناسی علم اقتصاد؛ تهران، نشرنی، ۱۳۸۴؛ رئیس دانا، فریبرز؛ رویکرد و روش در اقتصاد؛ تهران، آگاه، ۱۳۸۳؛ ویلن، تورستین؛ نظریه طبقه مرفه؛ ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران، نشرنی، ۱۳۸۳؛ ریشتر، ردولف؛ « اقتصاد نهادی جدید، آغاز، معنا و دورنماها» ترجمه سیدحسین میرجلیلی، مجله اقتصادی - ماهنامه بررسی مسائل و سیاستهای اقتصادی، س ۸، ش ۷۹ و ۸۰، خرداد و تیر ۱۳۸۷، صص ۵۱-۸۷؛ داگر، ویلیام؛ «تفاوت های روش شناختی میان اقتصاد توکلاسیک و اقتصاد نهادی» ترجمه سیدحسین میرجلیلی، دو فصلنامه نامه علوم انسانی، ش ۱۰، تابستان و پاییز ۱۳۸۲، صص ۷-۱۹.

۳. دادگر، یدالله؛ درآمدی بر روش شناسی علم اقتصاد؛ ص ۲۶۸.

۴. همان؛ ص ۲۶۹.

۵. داگر، ویلیام؛ «تفاوت های روش شناختی میان اقتصاد توکلاسیک و اقتصاد نهادی»؛ ص ۱۵.

۶. همان؛ ص ۱۳.

اختیار افراد است با ساختار نهادی یا شرایطی که این افراد در آن متولد شده اند تعیین می شود»<sup>۱</sup> به عبارت دیگر بهره گیری از یک کالا در تمام دنیا از الگو و قانون مشخصی پیروی نمی کند و هر جامعه ای الگوی مصرفی خود را داراست. از این رو نهادگرایان در پی آن اند تا با بررسی نهادهایی همچون بازار، خانواده، سرمایه، قدرت و سایر نهادهای مرتبط با مصرف یا بهره گیری از یک کالای مشخص و با محوریت بخشیدن به زیرساخت های فرهنگی - اجتماعی جامعه مورد بحث، الگویی برای مصرف کالای مورد نظر در آن جامعه به دست آورند.<sup>۲</sup> البته باید افزود که تأکید نهادگرایان بر تأثیر ساخت های فرهنگی و اجتماعی جامعه بر مصرف کالایی مشخص به معنای نادیده گرفتن تأثیرات ناشی از قیمت آن کالا نیست. آنان بدون محوریت بخشیدن به قیمت کالا، آن را عاملی اقتصادی در کنار دیگر عوامل می دانند و مصرف هر کالا را در ظرف زمان و مکان خود می سنجند.<sup>۳</sup> روش پژوهش در نظریه اقتصاد نهادی، انتخاب یک یا چند نهاد به عنوان نهادهای شاهد و بررسی ساختار این نهادها و نوع رابطه آنان با کالای مورد نظر است، در خلال این بررسی ها الگویی به دست می آید که می توان آن را الگوی مصرف کالای مورد بحث در جامعه مورد نظر دانست.

از آنجا که در چارچوب تحلیلی فوق الذکر، شناخت توأمان ساختار نهادها و کارکرد کنیزان در آنها مورد نظر است، ناگزیر این مبحث با ساختارهای اجتماعی پیوند می یابد و از این رو بهره گیری از نظریات کارکردگرایی ساختاری در حوزه جامعه شناسی الزامی می نماید. لذا باید از نظریه ای در جامعه شناسی بهره گرفت که در تعارض با نظریه نهادگرایی در اقتصاد نباشد و رؤس آن را به نقد نکشد. نظریه ای که در عین ارائه الگویی برای بررسی کارکرد و ساختار نهادهای اجتماعی، بیشترین همپوشانی را با نهادگرایی دارد نظریه "کنش اجتماعی" پارسونز و آراء کارکردی - ساختاری اوست.<sup>۴</sup> پارسونز در تبیین

۱. همان: ص ۱۱.

۲. همان: ص ۱۷.

۳. برگرفته از گفتگوی نگارنده با استاد محترم جناب آقای دکتر سیدحسین میرجلیلی، رئیس پژوهشکده اقتصاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۴. نگارنده برای بررسی چارچوب های نظری جامعه شناسی از کتب زیر بهره گرفته است: اسلیتر، دن و تونیکس، فرن: جامعه بازار، بازار و نظریه اجتماعی مدرن؛ ترجمه حسین قاضیان، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶؛ و کالینیکوس، آکس: درآمدی تاریخی بر نظریه ی